

Features of the Civilization of the Apocalypse from the Viewpoint of the Quran

Received: 2021/4/21 Accepted: 2021/9/1

Mahdi Khoshdouni*

(57-81)

The holy Quran is the last and the most comprehensive divine book which is descended for the guidance and happiness of humans; therefore, it reflects all required components of man for reaching happiness in different ways. One of the promises of Islam is forming universal, comprehensive, and complete civilization for real happiness of man in the last period of man's history, in the present article, the components and criteria of the civilization of the Apocalypse from the viewpoint of the Quran are dealt with. In the present article, with the aim of extracting the features of the civilization of the Apocalypse from the holy Quran, using an analytical method, first by referring to the narrations on the similarity of monotheistic (Tawhidi) governments, like Prophet Solomon and Prophet David (A.S.) and the civilization of the Apocalypse the features of the civilization of the Apocalypse are explained from the viewpoint of the Quran; therefore, by investigating the narrations of the Apocalypse era, we will discover the similarities between them and governments like Prophet Solomon and Prophet David (A.S.). The result is that the aim of the holy Quran in presenting these civilizations and great and wonderful powers is strengthening the possibility of realization of such a civilization at universal and pervasive level which some verses of the Quran promise; therefore, it is tried in the present article to extract these components regarding the mentioned similarities of previous civilizations.

Keywords: The Holy Quran, Civilization of the Apocalypse, Civilization of Prophet David, Civilization of Prophet Solomon.

* Assistant Professor of Quranic and Hadith Studies, Imam Sadiq Institute of Islamic Sciences, Qom, Iran-
hajmahdi133@chmail.ir

ویژگی‌های تمدن آخرالزمان از منظر قرآن کریم

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۳۰

مهدی خوشدونی*

(۱۰۶-۱۳۰)

چکیده

قرآن کریم واپسین و کامل‌ترین کتاب آسمانی است که به‌منظور هدایت و سعادت بشر نازل شده؛ از این رو، تمام مؤلفه‌های مورد نیاز انسان برای سعادت را، به انحای مختلف، در خود بازتاب داده است.

یکی از نویدهای مکتب اسلام تشکیل تمدنی جهانی، فراگیر و کامل برای سعادت حقیقی بشر در آخرین برهه از تاریخ انسان است، در مقاله پیش رو به مؤلفه‌ها و شاخصه‌های تمدن آخرالزمان از نگاه قرآن پرداخته شده است.

در این مقاله با هدف استخراج ویژگی‌های تمدن آخرالزمان از قرآن کریم به روش تحلیلی، ابتدا ضمن استناد به روایات ناظر به شباهت حکومت‌های توحیدی، همچون حضرت سلیمان و داوود علیهم‌السلام با تمدن آخرالزمان، ویژگی‌های تمدن آخرالزمان از منظر قرآن کریم تبیین می‌گردد؛ بنابراین با بررسی روایات عصر آخرالزمان به وجود شباهت‌هایی بین آن‌ها و حکومت‌هایی همچون سلیمان و داوود نبی علیهم‌السلام پی خواهیم برد.

هدف قرآن کریم از ارائه این تمدن‌ها و قدرت‌های بزرگ و شگفت، تثبیت امکان تحقق چنین تمدنی در سطح فراگیر و جهانی است که آیاتی از قرآن وعده آن را می‌دهد؛ از این رو، در مقاله پیش رو تلاش شده است تا این مؤلفه‌ها با توجه به همانندی‌های یادشده از تمدن‌های پیشین استخراج شود.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، تمدن آخرالزمان، تمدن داوود، تمدن سلیمان نبی علیهم‌السلام

۱. مقدمه

شکل‌گیری تمدن آخرالزمان و حکومت توحیدی وعده‌ای است که در تمام ادیان به چشم می‌خورد و در اسلام نیز به تمام جزئیات آن اشاره شده است؛ پرسش این است که آیا می‌توان این ویژگی‌ها و شاخصه‌ها را به‌طور مستقیم از قرآن کریم استخراج کرد؟ در این مقاله تلاش شده تا ویژگی‌های یادشده از قرآن کریم استخراج گردد؛ اما واقعیت این است که در قرآن کریم آیاتی به‌طور غیرصریح به این موضوع اشاره دارد و برای تحلیل این ویژگی‌ها و شاخصه‌ها باید به سراغ حکومت‌های دینی و تمدن‌های توحیدی موجود در قرآن همچون حکومت داوود و سلیمان نبی علیهم‌السلام رفت؛ هرچند در مقالاتی چون «توسعه و تمدن‌سازی در حکومت‌های دینی» نوشته اصغر منتظرالقائم و زهرا سلیمانی به شاخصه‌های توسعه و تمدن در این دو حکومت پرداخته شده، ولی به وجه ارتباط آن‌ها با تمدن آخرالزمان اشاره‌ای نشده و تنها شاخصه‌های توسعه و تمدن از آن برداشت شده است، همچنان که در مقاله «شباهت‌های حضرت مهدی. با پیامبران الهی» نوشته روحانی مهدی و دیگر نویسندگان به برخی از شباهت‌ها بین حضرت مهدی. و دیگر انبیا پرداخته شده است؛ اما در آن‌ها بیشتر به شباهت تولد، غیبت و... آن هم تمام انبیا، نه فقط انبیای صاحب ملک توجه شده است تا وجود همسانی‌های تمدن آخرالزمان با این تمدن‌ها در قرآن کریم.

باتوجه به آنچه گفته شد مقاله حاضر از این جهت که با این نگاه به استخراج شاخصه‌های تمدن آخرالزمان از خود قرآن کریم با بهره‌مندی از همسانی‌ها یادشده پرداخته، دارای نوآوری است؛ همچنین، در مقاله حاضر، به‌طور ویژه، به تمدن‌های توحیدی که توسط انبیا و اولیا تشکیل و در قرآن از آن‌ها یاد شده توجه شده است؛ بنابراین، باتوجه به روایاتی که به وجود شباهت‌ها بین حکومت داوود و سلیمان نبی علیهم‌السلام اشاره دارد، ضمن بیان ویژگی‌های تمدنی حکومت‌های یادشده، ویژگی‌های تمدن آخرالزمان از آن استخراج گردیده است. نتیجه آنکه می‌توان ویژگی‌ها و شاخصه‌های تمدن آخرالزمان را در حکومت‌های دینی بیان شده در قرآن، به‌ویژه داستان حضرت داوود و سلیمان علیهم‌السلام جستجو کرد؛ چرا که شباهت‌هایی در روایات حکومت آخرالزمان با تفصیل قرآن درباره این دو حکومت وجود دارد.

۲. بعضی آیات نشانگر آخرالزمان

هرچند در قرآن کریم آیه‌ای که به طور صریح به آخرالزمان اشاره کند، وجود ندارد، اما آیاتی هستند گویای اینکه تحقق آخرالزمان برای بشر در روی زمین اتفاق می‌افتد. از آن جمله:

۱. «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (نور: ۵۵)؛ خداوند به کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند وعده می‌دهد که قطعاً آنان را حکمران روی زمین خواهد کرد، همان‌گونه که به پیشینیان آن‌ها خلافت روی زمین را بخشید و دین و آیینی را که برای آنان پسندیده، پابرجا و ریشه‌دار خواهد ساخت و ترسشان را به امنیت و آرامش مبدل خواهد کرد؛ آن‌چنان‌که تنها مرا خواهند پرستید و چیزی را شریک من نخواهند ساخت. و کسانی که پس از آن کافر شوند، آن‌ها فاسقان هستند.

در این آیه خداوند به صراحت به اهل ایمان وعده می‌دهد که در زمین آینده‌ای امن همراه با قدرت و حکومت، و عبادت خدا، بدون هرگونه ترس و خوفی خواهند داشت.

در روایات، این آیه مربوط به حضرت قائم. و پدرانش -هنگام رجعت- دانسته شده است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۳: ۶۱۹)؛ در بعضی روایات نیز در شأن حضرت مهدی. و اصحابش تفسیر شده است (بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۴: ۸۹).

۲. «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء: ۱۰۵)؛ در زبور پس از ذکر (تورات) نوشتیم: بندگان شایسته‌ام وارث (حکومت) زمین خواهند شد. در این آیه خداوند به صراحت آینده زمین و حکومت آن را میراث بندگان خاص خود، یعنی صالحان قرار داده و به شکل‌گیری چنین حکومتی نوید داده است؛ همچنان‌که زمینی عاری از سلطه هر ستمگری را وعده خود می‌داند.

مراد از وراثت زمین این است که سلطنت بر منافع، از دیگران به صالحان منتقل شود و برکات زندگی در زمین مختص ایشان گردد، و این برکات به بهره‌مندی صالحان از حیات دنیوی مربوط است و در این صورت خلاصه مفاد آیه این خواهد بود که: به‌زودی زمین از

لوث شرک و گناه پاک شده و جامعه بشری صالح که خدا را بندگی کنند و به وی شرک نورزند در آن زندگی خواهند کرد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۴۶۵، ۴۶۶) و در یک کلام حکومت زمین از آن صالحان خواهد بود.

۳. «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص: ۵)؛ ما می‌خواهیم بر مستضعفان زمین منت نهاده، آنان را پیشوایان و وارثان روی زمین قرار دهیم.

در این آیه، خداوند به بشری که بدان ظلم شده منت نهاده و وعده امامت و حکومت زمین را به آن‌ها می‌دهد.

هرچند سیاق آیات قبل درباره حضرت موسی علیه السلام است؛ اما غرض و مفاد سوره قصص، وعده جمیل به مؤمنان با ذکر داستان موسی علیه السلام و فرعون است؛ یعنی با یادآوری داستان حضرت موسی علیه السلام می‌خواهد آن را برای مؤمنان تعمیم دهد. خداوند در این آیه می‌گوید: ما خواستیم بر همان ضعیف‌شدگان از هر جهت، نعمتی ارزانی داریم که از سنگینی آن گرانبار شوند، و اینکه خواستیم آنان را پیشوا کنیم تا دیگران به ایشان اقتدا نموده و در نتیجه پیشرو دیگران باشند، درحالی‌که سالها تابع دیگران بودند؛ و نیز پس از آنکه زمین در دست دیگران بود، خواستیم آنان را وارث دیگران در زمین کنیم؛ و خواستیم تا در زمین به آنان مکنت دهیم، به اینکه بخشی از زمین را ملک آنان کنیم تا در آن استقرار یابند و مالک آن باشند (ر.ک. طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۹)؛ این بشارتی است برای همه انسانهای آزاده و خواهان حکومت عدل و داد و برچیده شدن بساط ظلم و جور (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۱۷).

بدین ترتیب در این آیات و برخی آیات مشابه، به امکان تحقق آخرالزمان اشاره و وقوع آن برای مردم زمین قطعی تلقی شده است؛ وعده‌ای که تحقق آن از سوی خداوند برای بشر حتمی است.

۳. تمدن‌های توحیدی و شباهت آن‌ها با تمدن آخرالزمان

در قصص قرآن شباهت‌های بسیاری بین تمدن آخرالزمان و حکومت‌های توحیدی و تمدن‌هایی یادشده وجود دارد؛ قرآن کریم در این باره می‌فرماید که سرگذشت پیشینیان را مثال

و نمونه‌ای برای آیندگان برشمرده است: «فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْآخِرِينَ» (زخرف: ۵۶)؛ و آنان را پیشینه و مثلی برای آیندگان قرار دادیم. و از آنان خواسته در این مثل‌ها و نمونه‌ها بیندیشند و تنها دانایان را شایسته چنین اندیشیدنی دانسته است (عنکبوت: ۴۳؛ حشر: ۲۱). بنابراین، می‌توان دریافت که بی‌گمان خداوند در قرآن برای مهدویت - که از باورهای تردیدناپذیر اسلام به‌شمار می‌رود (صافی گلپایگانی، ۱۴۰۰: ۱۵) - مثل‌هایی ارائه کرده است تا با تأمل، نسبت به آن بصیرت یابیم؛ از جمله این مثل‌ها، داستان گذشتگان است که به‌صراحت قرآن آن را نمونه‌ای برای آیندگان برمی‌شمارد (زخرف: ۵۶)؛ چنان‌که در روایات متعدد از شباهت‌های امام قائم. به دیگر انبیا از جهات مختلف اشاره شده است؛ همچون این روایت که درباره ایشان می‌فرماید: «يُعْطِيهِ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ مَا أَعْطَى الْأَنْبِيَاءَ وَ يَزِيدُهُ وَ يُفْضِلُهُ (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۴۷)؛ خداوند هرآنچه به انبیا داده است، به ایشان عطا خواهد کرد؛ بلکه بیشتر و بالاتر از آن.»

در روایتی از امام صادق (ع) آمده است: «يَقُولُ لَا تَذْهَبِ الدُّنْيَا حَتَّى يَخْرُجَ رَجُلٌ مِنْنِي يَحْكُمُ بِحُكْمَةِ آلِ دَاوُدَ وَ لَا يَسْأَلُ بَيِّنَةً يُعْطِي كُلَّ نَفْسٍ حَقَّهَا (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۳۹۸)؛ دنیا به پایان نخواهد رسید، مگر آنکه مردی از ما خروج خواهد کرد، که طبق حکومت آل داوود (داوود و سلیمان نبی (ع)) حکم می‌کند، شاهد و دلیل نمی‌خواهد و حق هرکس را به تمام می‌دهد.» همچنین، هنگامی که از امام صادق (ع) پرسیده شد که چنانچه یکی از شما (ائمہ) قدرت را به‌دست گیرد چگونه حکم و حکومت خواهد کرد؟ در پاسخ فرمودند: «يَحْكُمُ اللَّهُ وَ حُكْمُ دَاوُدَ (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۳۹۸)؛ به حکم خدا و الگوی دآوری حضرت داوود (ع) (بدون بینه).»

درباره نزدیکی و همانندی حکومت حضرت مهدی. با حضرت سلیمان (ع) نیز در روایت است که امام باقر (ع) درباره قیام آن حضرت و شیوه حکومت ایشان می‌فرماید: يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا وَ قِسْطًا كَمَا مَلِئَتْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا وَ يَفْتَحُ اللَّهُ لَهُ شَرْقَ الْأَرْضِ وَ غَرْبَهَا وَ يَقْتُلُ النَّاسَ حَتَّى لَا يَبْقَى إِلَّا دِينَ مُحَمَّدٍ ص يَسِيرُ بِسِيرَةِ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ (الطوسی، ۱۴۱۱: ۴۷۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲: ۲۹۱).

او زمین را پر از عدل و داد می‌کند، همچنان‌که پر از ظلم و ستم شده باشد؛ خداوند

شرق و غرب زمین را برای او می‌گشاید و چندان از مردم بی‌دین به قتل می‌رساند که جز دین محمد ﷺ باقی نماند؛ و او به روش سلیمان بن داوود ﷺ حکومت می‌کند.

روایت پیش‌گفته در نهایت با یک عبارت «سیره حکومت او همچون سلیمان نبی ﷺ است» در تشبیه این حکومت و تمدن، توجه مخاطبان را به شیوه حکومت سلیمان نبی ﷺ معطوف نموده و به عبارتی می‌گوید چنانچه می‌خواهید بدانید حکومت او و تمدن عصر او چگونه خواهد بود، نمونه قبلی آن، تمدن عصر سلیمان نبی ﷺ است که با بررسی و تحلیل آیات زمان حکومت سلیمان می‌توان ویژگی‌های تمدن آخرالزمان را از آن استخراج نمود.

باتوجه به آنچه گفته شد به دلایل فراوان گزاره‌های قرآنی و روایی، بسیاری از حقایق مهدوی در آیات قصص قرآن طرح شده و شباهت‌های بسیاری میان امام مهدی. و حضرت داوود و سلیمان نبی ﷺ وجود دارد؛ بنابراین، داستان‌های قرآن که به تفصیل همه مسائل را بیان کرده، بی‌تردید حاوی نکاتی ارزشمند درباره امام مهدی. و دوران ظهور است؛ زیرا اندیشه مهدویت از اصول اساسی در میان باورهای مسلمانان بوده و بنا بر راهنمایی آیات پیش‌گفته برای فهم و کشف این نکات باید در این آیات اندیشه و از آن عبرت گرفت؛ زیرا عبرت یعنی عبور از صحنه‌ای به صحنه دیگر که معادل، موازی و همانند آن است؛ عبرت از قصص انبیا نیز که خداوند متعال آن را دربردارنده تفصیل هر چیزی برشمرده در حوزه مسائل اعتقادی جای می‌گیرد؛ زیرا مسائل اعتقادی محل نسخ بین شرایع نیست و همواره دین و اعتقاد همه پیامبران یکی است و آن اسلام است (ر.ک. روحانی مشهدی، ۱۳۹۲: ص ۸۴، ۸۵)؛ بنابراین، ویژگی‌های یادشده را به جهت وجود همسانی‌ها و شباهت‌ها بین تمدن‌های توحیدی پیشین می‌توان استخراج کرد.

۳-۱. ویژگی‌های تمدنی حکومت داوود نبی ﷺ

حضرت داوود ﷺ مشمول مواهب بسیاری، چه در بُعد معنوی و چه در جنبه مادی از سوی پروردگار شده بود؛ چنان‌که آیات قرآن گویای آن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ۲۸)؛ ایشان از جمله انبیای الهی است که خداوند به ایشان مکت، حکومت و قدرت داد و توانست بر بسیاری از دشمنان خدا چیرگی یافته و حکومتی مقتدر بنا سازد؛ چنان‌که خداوند

در وصف او می‌فرماید: «وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ * وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَضَّلَ الْخِطَابِ» (ص: ۱۷ و ۲۰)؛ بنده ما داوود را که دارای قدرت و نیرو بود [قدرت علمی و جسمی و سلطنتی] به یاد آر، زیرا او بسیار بازگشت‌کننده [به سوی ما] بود. و سلطنت او را [به زیادی عده و عده] تقویت نمودیم و او را حکمت (دانش‌های عقلی و اجتماعی و شرایع دینی) و سخنانی فیصله‌دهنده (میان حق و باطل) عطا کردیم.

در این آیه خداوند به چهار نعمت ویژه که به ایشان عطا شده اشاره می‌کند همچنان که در جای دیگر درباره این نعمت‌ها می‌گوید: «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا» (سبا: ۱۰) و ما به داوود از سوی خود فضیلتی بزرگ بخشیدیم.»

نخست: فضیلت‌هایی که خداوند به آن حضرت بخشید عبارت بودند از: ذَا الْأَيْدِ: نعمت قدرت و توانمندی (ر.ک. بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۴: ۶۴۵) از لحاظ دانش، حکومت و جنگ‌آوری (ر.ک. طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۲۸۸)؛ دوم: شددنا ملکه: حکومتش را قوی گردانیدیم و به عبارتی همه وسائل محکم شدن سلطنت را برایش فراهم کرده بودیم (ر.ک. طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۲۹۰)؛ سوم: وءاتیناه الحکمة: حکمت و دانش به او عطا کردیم؛ چهارم: فصل الخطاب: فهم و علم به قضا و حکومت (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲۱: ۸۳).

خداوند در جای دیگر می‌فرماید: «وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ... وَالطَّيْرَ» (انبیاء: ۷۹)؛ ما کوهها و پرندگان را نیز در تسخیر حضرت داوود ﷺ قرار دادیم.»

و در نهایت، خداوند نعمت را بر او اتمام نموده و می‌فرماید: «يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ...» (ص: ۲۶) خداوند حضرت داوود را خلیفه و جانشین خویش روی زمین قرار داده و در پی آن می‌فرماید: «فَاخْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ» (ص: ۲۶)؛ در میان مردم به حق داوری کن.»

از مجموع آنچه در بررسی آیات مربوط به حضرت داوود ﷺ می‌توان دریافت اعطای قدرت و حکومت مقتدر در روی زمین به آن حضرت بود؛ آن‌چنان که کوهها و جمعیت پرندگان نیز تحت سلطه ایشان بودند؛ (ص: ۱۸ و ۱۹) چنان‌که می‌فرماید: ما طیر را هم تسخیر کردیم، که بی‌اختیار و به‌اجبار گرد او جمع می‌شدند (ر.ک. طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۲۸۹)؛ امتیاز دیگر

مقام خلافت الهی است که پس از این انتخاب و تشکیل حکومت مقتدر الهی، خداوند به ایشان اجازه می‌دهد تا اینکه بدون بینه به داوری و قضاوت بین مردم بپردازد. کوتاه‌سخن اینکه قرآن در آیات ۱۷ تا ۱۹ سوره ص به وجود تمدن و حکومت در دوران داوود نبی علیه السلام، خلیفه خداوند بر روی زمین، اشاره دارد؛ تمدنی کوچک که می‌بایست مقدمه تشکیل تمدن بزرگ‌تری در زمان سلیمان نبی علیه السلام باشد.

۳-۱-۱. شباهت‌ها با حکومت حضرت مهدی

۱. حکومت توحیدی؛
 ۲. قدرت فراگیر و ایجاد یک تمدن الهی بر روی زمین (ص: ۱۷ تا ۱۹)؛
 ۳. وجود توانمندی‌های شگفت در حکومت (سبأ: ۱۰، ۱۱)؛
 ۴. امکانات فراوان: «أَوْتِنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» (نمل: ۱۶)؛
 ۵. عدل‌گستری: (ص: ۲۶)؛
 ۶. قضاوت بدون بینه (ص: ۲۶).
- از مجموع آنچه بیان شد می‌توان دریافت که در داستان داوود نبی علیه السلام در قرآن به همسانی‌ها و شباهت‌هایی - چه در بحث حکم و چه حکومت و تمدن زمان ایشان - با تمدن آخرالزمان دیده می‌شود.

۳-۲. ویژگی‌های تمدن حکومت سلیمان نبی علیه السلام

حضرت سلیمان علیه السلام از انبیای برجسته‌ای است که خداوند نیروهای عظیم و امکانات بسیار در اختیار او قرار داد؛ تا آنجا که رعد و برق جن و انس و همه پرندگان، چرندگان و حیوانات دیگر تحت فرمان آن حضرت بودند؛ او زبان همه آن‌ها را می‌دانست و بر سراسر زمین فرمانروایی می‌نمود.

سلیمان نبی علیه السلام از خداوند اعطای حکومتی بی‌نظیر را درخواست نمود که مورد اجابت قرار گرفت: «قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي أَنْتَ أَعْلَمُ الْغُوهَابِ» (ص: ۳۵) و تا زمان حضرت مهدی. که عصر تمدن آخرالزمان است، همانند آن تشکیل نخواهد شد. تعبیر قرآن از حکومت او با عنوان «ملک سلیمان» (بقره: ۱۰۲) بازگوکننده شکوه این تمدن است.

با بررسی و تحلیل ملک سلیمان به شباهت‌های بسیار نزدیک تمدن زمان سلیمان با تمدن عصر ظهور بر می‌خوریم که نشان‌دهنده این حقیقت است که حکومت و قدرت هیچ‌یک از انبیای الهی به اندازه ملک و حکومت سلیمان نبی علیه السلام به تمدن عصر ظهور زمان حضرت مهدی. شباهت ندارد؛ این حقیقتی است که از درخواست آن حضرت از خدا درباره اعطای حکومتی بی‌مانند می‌توان دریافت (ص: ۳۵). بنابراین، این حکومت از جهات مختلف به تمدن آخرالزمان نزدیکی داشته و این خود اهمیت بررسی دقیق‌تر این حکومت را نمایان می‌سازد؛ حکومتی که با تأییدات و تعلیم الهی تبلوری بی‌نظیر از تمدن آخرالزمان عصر مهدوی است.

ویژگی‌های این حکومت عبارت‌اند از:

۳-۲-۱. حکومتی بی‌نظیر همراه با گستردگی قلمرو:

حکومت حضرت سلیمان علیه السلام چنان گسترده و سراسری است که برابر گزارشی از امام صادق علیه السلام او از جمله کسانی است که بر دنیای آن روز سلطه و حکومت داشته‌اند؛ آن حضرت در این باره فرمود: **مَلِكُ الْأَرْضِ كُلِّهَا أَرْبَعَةُ مِائَتَيْنِ وَكَافِرَانِ؛ فَأَمَّا الْمُؤْمِنَانِ فَسَلِيمَانُ بْنُ دَاوُدَ وَدَاؤُدُ الْقُرْنَيْنِ وَالْكَافِرَانِ ثُمُودُ وَبُخْتَنْصَرُ** (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج: ۱، ۲۵۵) چهار نفر بر سراسر زمین فرمانروایی کردند که دو نفر از مؤمنان بودند و دو نفر از کافران: مؤمنان عبارت بودند از سلیمان و ذوالقرنین علیهما السلام و کافران عبارت بودند از بخت‌النصر و نمrod.

این روایت گویای گستردگی حکومت حضرت سلیمان است. البته باید گفت که حاکمیت سراسر زمین الزاماً به معنای سلطنت بر جزء جزء سرزمین‌های کره خاکی نیست؛ چه‌بسا منظور حاکمیت بخش عمده از جهان و یا سیطره کلی بر بخش اعظمی از دنیاست؛ چراکه این تحلیل بر حاکمیت دنیا انطباق‌پذیرتر و پذیرفتنی‌تر خواهد بود. البته، بعضی به‌طور حقیقی آن‌ها را ملک و حاکم تمام زمین دانسته‌اند (ر.ک. مجلسی، ۱۴۰۳، ج: ۶۸، ص: ۶۶). از آنچه گفته شد و همچنین در آیه: **«وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ غَدُوها شَهْرٌ وَزَوَاجُها شَهْرٌ...»** (سبا: ۱۲)؛ یعنی ما برای سلیمان باد را در شعاع یک‌ماه راهی که انسانها طی می‌کنند مسخر کردیم، به‌طوری‌که مسیر "غدو" یعنی از اول روز تا ظهر آن یک‌ماه باشد، و مسیر "رواح" یعنی از ظهر تا به عصرش

نیز یک ماه باشد، و در نتیجه، از صبح تا به غروب دو ماه مسافت را طی کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۵۴۷)، می‌توان دریافت که حکومت حضرت سلیمان علیه السلام از گستردگی قلمرو برخوردار بوده است، چنان‌که سفر در آن به دو ماه طی مسافت نیاز داشت؛ اما او به امر الهی با تسخیر باد مسافت دوماه را در یک روز طی می‌کرد.

۳-۲-۲. عظمت و مکنت الهی

خداوند در آیه ۱۲ و ۱۳ سوره سبأ، گوشه‌ای از عظمت و امکانات گسترده سلیمان علیه السلام را بازگو کرده و می‌فرماید: برای سلیمان علیه السلام باد را مسخر کردیم که صبحگاهان مسیر یک ماه را می‌پیمود، و عصرگاهان مسیر یک ماه را، و چشمه مس (مذاب) را برای او روان ساختیم؛ گروهی از جن پیش‌روی او به اذن پروردگارش کار می‌کردند و هریک از آن‌ها که از فرمان ما سرپیچی می‌کرد، او را عذاب آتش سوزان می‌چشاندیم. آن‌ها هرچه سلیمان علیه السلام می‌خواست برایش می‌ساختند، معبد‌ها، تمثال‌ها، ظروف بزرگ غذا، همانند حوض‌ها، و دیگ‌های ثابت - که از بزرگی قابل حمل و نقل نبود - و به آنان گفتیم: ای آل داوود! شکر این همه نعمت را به جا آورید! ولی گروه اندکی از بندگان من شکر گزارند «اغْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا» (سبأ: ۸۳).

۳-۲-۳. خلافت الهی روی زمین

سلیمان علیه السلام پس از پدرش خلافت الهی بر روی زمین را به ارث برد و خلیفه روی زمین شد؛ یعنی همچنان‌که خداوند به داوود علیه السلام می‌گوید: «يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» (ص: ۲۶)، در جای دیگر می‌فرماید: «وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ» (نمل: ۱۶)؛ از این‌رو آن حضرت خلافت الهی بر روی زمین را به امر خداوند از پدرش به ارث برد.

۳-۲-۴. قدرت‌های عجیب و فوق‌العاده

در این ملک وجود کارهای شگفت و بزرگ و نیز قدرت‌های خارق‌العاده گویی پدیده‌های طبیعی به نظر می‌رسند؛ حضور افرادی برخوردار از قدرت خارق‌العاده در میان درباریان سلیمان علیه السلام چیز شگفتی نیست؛ در سوره نمل از آزمون دشوار برگزارشده در میان سپاهیان حضرت سلیمان علیه السلام اعم از جن و انس سخن به میان آمده است؛ قدرت نمایی برای جابه‌جایی سریع یک تخت، بین جن و انسی که وصی نبی بوده است و سرانجام با آوردن

تخت در کمتر از یک چشم‌به‌هم‌زدن و برنده شدن انسان در برابر جنیان این قدرت‌نمایی پایان می‌یابد و انسانی که تنها بخشی از علم الکتاب نزد اوست: «قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يُوْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَأَاهُ مُسْتَقَرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي...» (نمل: ۴۰)؛ کسی که نزد او دانشی از کتاب [الهی] بود، گفت: من آن را پیش از آنکه چشم خود را برهم زنی برایت می‌آورم؛ پس چون [سلیمان] آن [تخت] را نزد خود مستقر دید، گفت: این از فضل پروردگار من است تا مرا بیازماید که آیا سپاسگزارم یا ناسپاسی می‌کنم و هرکس سپاس گزارد، تنها به سود خویش سپاس می‌گزارد و هر کس ناسپاسی کند، بی‌گمان پروردگارم بی‌نیاز و کریم است.»

خطاب سلیمان علیه السلام به بزرگان قوم این‌گونه است: «إِيَّهَا الْمَلَأَا»؛ او از ایشان می‌خواهد میزان توان خود را در آوردن تخت بلقیس از فاصله‌ای طولانی (حدود هزار کیلومتر) بیازمایند. بزرگ عفاریت طایفه جن، سرعت آوردن تخت مزبور را به میزان از جابر خاستن سلیمان علیه السلام طرح می‌کند و آصف، سرعت عمل خود را به اندازه چشم برهم‌زدنی. (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۴۶۸، ۴۶۹)

الف) حضور جنیان

حضور جنیان در این ملک خود از نمونه‌های قدرت‌های عجیب و خارق‌العاده است. استفاده سلیمان علیه السلام از جنیان در قلمرو حکومتی‌اش، نشانه اقتدار حکومت وی است. حضور آنان در خدمت این حکومت و تمدن و کمک در انجام کارهای گوناگون و بزرگ، از جمله شهرسازی، حضور در لشکریان و انجام کارهای مهم و فوق‌العاده از دیگر عجایب این قدرت است؛ جنیانی که هم قصرهای زیبا می‌سازند و هم غواصی می‌کنند:

- «وَمِنَ الشَّيْطَانِ مَنْ يَغْوِصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ حَفِظِينَ (انبیاء: ۸۲).

- «وَالشَّيْطَانِ كُلِّ بَنَاءٍ وَغَوَّاصٍ» (ص: ۳۷).

و هرکه سرِ همکاری ندارد در زنجیر و در بند می‌شود: وَ آخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ (ص: ۳۸) و دیگران از شیاطین را، که در پی اضلال خلق بودند، به دست او، در غل و زنجیر کشیدیم (نشان از قدرتمندی).

در سوره سبأ درباره خدماتی که جنیان به حضرت سلیمان علیه السلام ارائه کردند، آمده است:

و برخی از جن به فرمان پروردگارشان پیش او کار می‌کردند و هرکس از آن‌ها از دستور ما سر برمی‌تافت از عذاب سوزان به او می‌چشانیدیم؛ [آن متخصصان] برای او هرچه می‌خواست از نمازخانه‌ها، و مجسمه‌ها و ظروف بزرگ، مانند حوضچه‌ها و دیگ‌های چسبیده به زمین می‌ساختند؛ ای خاندان داوود! شکرگزار باشید! و از بندگان من اندکی سپاسگزارند (سبأ: ۱۲، ۱۳).

در این آیات، دست‌کم پنج موضوع در پیوند با جنیان مطرح شده است:

۱. جریان چشمه‌های مس و به‌کارگیری اجنه در این راستا؛
 ۲. ساخت محاریب: محراب‌ها، برج‌ها یا قصر (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۱: ۲۹۳)؛
 ۳. ساخت تمثال‌ها؛
 ۴. ساخت ظرف‌هایی همچون حوض؛
 ۵. ساخت دیگ‌های ثابت و بزرگ غیرقابل انتقال.
- در جریان تربیت، این انسان، خلیفه‌الله است و اشرف مخلوقات که دشمن آشکار بشر را به خدمت گرفته و آنان را در جهت تأمین منافع الهی به‌کار می‌گیرد. در این میان، نوع سخن، چگونگی تعامل و نوع تربیت سلیمانی در پیچیده‌ترین وضعیت موجود می‌تواند ارائه‌گر «ملک الهی» و نشان‌دهنده توانایی یک «ملک الهی» در اداره توحیدی یک جامعه باشد.

۳-۲-۵. قدرت و اقتدار

از مشخصه‌های بارز دیگر این ملک، قدرت و اقتدار نامحدود و بی‌نظیر است، که در جلوه‌های مختلفی نمایان می‌شود؛ از جمله:

الف) لشکری انبوه از انواع گونه‌ها (جن، انس، پرندگان و...)

از جمله ابزارهای قدرت حضرت سلیمان علیه السلام وجود لشکری انبوه از انواع صنوف، حتی غیر بشر از جنیان گرفته تا پرندگان و از جمله قدرت‌های ابزاری است که خداوند به خلیفه خود بر روی زمین داده است؛ بنابراین آمادگی ابزاری و توانمندی فوق‌العاده و شگفت‌آوری در اختیار ایشان بود و به عبارتی جنیان و پرندگان، بخشی از نیروهای نظامی آن حضرت بودند: «حُسْرَ لِسَلِيمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ» (نمل: ۱۷).

در آیات سوره نمل مشخص است که سلیمان علیه السلام سه نوع لشکر داشته است: لشکرهایی از جن، انس و پرندگان؛ این موضوع برای جانداران مختلف نیز آشکار و روشن بود؛ چنان‌که سخن مورچه درباره لشکر سلیمان علیه السلام در سوره نمل، از «جنود» سلیمان علیه السلام حکایت می‌کند و نه «جند» سلیمان؛ مورچه از کجا مطلع بود که سلیمان علیه السلام لشکری از جنیان دارد؟ آیا جز این است که آنان را همچون لشکر انسان‌ها و پرندگان، در هیبتی مادی می‌دید؟ در این پیوند در سوره نمل آمده است: «و برای سلیمان سپاهیان از جن، انس و پرندگان جمع‌آوری شدند و [برای رژه] دسته‌دسته گردیدند؛ تا آنگاه که به وادی مورچگان رسیدند، مورچه‌ای [به زبان خویش] گفت: ای مورچگان به خانه‌هایتان داخل شوید، مبادا سلیمان و سپاهیان ندریده و ندانسته شما را پایمال کنند.» (نمل: ۱۷ و ۱۸)

ب) آمادگی نظامی فوق‌العاده

از دیگر عطایای که حضرت سلیمان در اختیار داشت، قدرت و آمادگی نظامی بی‌نظیر با افراد بسیار و قدرتمند بود که هیچ ارتشی توان ایستادگی در برابر آن را نداشت؛ مانند تهدید ملکه سبا از سوی سلیمان علیه السلام به ارسال نیروهای نظامی قدرتمند با افراد فراوان، برای نبرد، در صورت تسلیم نشدن آنان؛ چنان‌که خداوند از زبان سلیمان علیه السلام در قرآن کریم می‌فرماید: «فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا» (نمل: ۳۷) لشکری به‌سوی آنان گسیل خواهیم داشت که کسی را توانای مقابله با آن نباشد و همانندی ندارد. از دیگر نمونه آمادگی نظامی حضرت سلیمان علیه السلام تربیت اسب‌های نفیس و تیزرو است و ایشان برای قدرت‌نمایی از آن‌ها سان می‌بیند: «إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَاسِي الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ* فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ...» (ص: ۳۱ و ۳۲).

ج) تسخیر جنیان

از دیگر نشانه‌های اقتدار و قدرت فراوان حکومت حضرت سلیمان علیه السلام توانایی تسخیر جنیان و اجرای کارهای سخت و طاقت‌فرسای آنان در دستگاه آن حضرت بود؛ همچنان‌که بعضی از شیاطین، دربند و زندان حضرت سلیمان علیه السلام بودند: «فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ... وَالشَّيَاطِينَ... وَآخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ» (ص: ۳۶، ۳۸) و شیاطین را در تسخیر او قرار دادیم و دیگران از شیاطین را [که در پی اضلال خلق بودند، به دست او] در غل و زنجیر کشیدیم، و جنیان تا خبردار شدن

از مرگ او در عذاب مهین و سخت بودند (سبا: ۱۴)؛ قرآن در جایی دیگر می فرماید: «وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ مَن يَزِغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ» (سبا: ۱۲) و از طایفه جنّ کسانی بودند که به اذن پروردگار او در خدمت سلیمان علیه السلام کار می کردند و هریک از آنها که از فرمان ما رو برمی تافت از آتش شعله ور به او می چشاندیم.

د) تسلیم شدن قدرت های بزرگ

قدرت بزرگ آن عصر تسلیم ایشان بودند و چنانچه در روایت آمده است ایشان حاکم سراسر زمین، یا دست کم حاکم بخش اعظمی از سرزمین های بزرگ و قدرتمند عصر خویش بوده است؛ چنان که در داستان بلقیس، ملکه سبا، دارای لشکری قوی و انبوه بوده و مشاوران نظامی او نیز این را تأیید کرده. و به بلقیس گفتند: «نَحْنُ أَوْلُوا قُوَّةً وَأُولُوا بَأْسٍ شَدِيدٍ» (نمل: ۳۳)، با این همه ملکه سبا با درک قدرت های مختلف و شگفت سلیمان مجبور به سازش و در نهایت تسلیم می شود. او خود زمانی که درباره ی کسانی عرش او با عرش موجود در قصر سلیمان سؤال شد، می گوید: «وَأُوتِينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَ كُنَّا مُسْلِمِينَ» (نمل: ۴۲) ما قبلاً از چنین سلطنت و قدرتی باخبر بودیم، یعنی نیازی به این اشاره و تذکر نیست؛ ما پیش از دیدن این معجزه، از قدرت او و از این ویژگی خبر داشته و تسلیم او شده بودیم و از این رو در اطاعت و فرمان او سر فرود آورده ایم (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۵۲۱).

۳-۲-۶. ثروت انبوه

در ملک سلیمان علیه السلام آنچه که مشهود و نمایان است، وجود انبوهی از ثروت و مکنّت می باشد؛ ثروت بی کرانی که در سایه آن رفاهی فراگیر در آن تمدن شکل گرفته، قصرها و کاخ های مجلل و باشکوه ساخته شدند که همگی نمادی از قدرت الهی و حکومت خلیفه الله بر روی زمین است؛ به طوری که وقتی ملکه سبا برای جلوگیری از جنگ و حمله حضرت سلیمان علیه السلام به سرزمین او مالی قابل توجه را پیش کش کرد، کمک مالی به سلیمان علیه السلام، موجب ناخشنودی آن حضرت شده و در پاسخ اقدام وی فرمود:

أَتُمِدُّونِي بِمَالٍ فَمَا آتَانِي اللَّهُ خَيْرٌ مِّمَّا آتَاكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بِهَدْيِكُمْ تَفْرَحُونَ (نمل: ۳۶)؛

شما می خواهید با مال دنیا به من یاری رسانید؟ آنچه خدا به من [از ملک و مال

بی‌شمار [عطا فرموده بسیار بهتر از این مختصر هدیه شماس‌ت که به شما داده است؛ بلکه شما مردم دنیا خود بدین هدایا شاد می‌شوید.

از سویی شیاطین که اساساً همان جنیان سرکشی هستند که در حکومت سلیمان مجبور به خدمت‌گزاری شدند، هر یک از آن‌ها که غواصی می‌دانستند برای او در دریاها غواصی کرده مروارید و دیگر منافع دریایی را استخراج می‌کردند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۳۱۲)؛ بنابراین غواصی شیاطین برای استخراج مروارید، خود، ثروت را برای این دولت و ملک به ارمغان می‌آورد. آن‌ها بسیاری دیگر از اشیای گرانبها و باارزش چون دُر و جواهر و... را افزون بر مروارید برای ایشان استخراج می‌کردند؛ چنان‌که نخستین کسی که از دریا لؤلؤ و مرجان استخراج کرد حضرت سلیمان علیه السلام بود (نک: حقی بروسوی، بی‌تا، ج ۸: ۳۷).

۳-۲-۷. شهرسازی و قصرسازی، نمادی از تمدن دوره سلیمان علیه السلام

سلیمان علیه السلام دارای قصر و تشکیلاتی بس آباد و معمور و دارای کاخی زیبا و مزین به بلور و نقوش بلورین بود؛ وی توانسته بود به عنایت الهی در شهرسازی، قصرسازی و برج‌سازی نمونه‌ای بی‌مانند در تمدن عصر خویش را به‌نمایش بکشاند. نقل‌های افسانه‌ای از کاخ‌ها و یا معبد سلیمان علیه السلام خود گویایی این حقیقت است. ساخته‌شدن قصر سلیمان علیه السلام از آبگینه‌های آب‌نما، نشانه تمدن عظیم در آن دوران است (هاشمی، ۱۳۸۶، ج ۱۶: ۳۰۶). قرآن کریم هنگام بیان نمونه‌ای از این معماری و هنر بی‌نظیر داستان ورود ملکه سبا به کاخ بلورین و آبگون سلیمان را به تصویر می‌کشد که زن باهوش و بادراستی چون بلقیس نیز با دیدن آن دچار خطای دید شده و صحن این قصر را مملو از آب می‌پندارد؛ درحالی‌که اگر آبی نیز وجود داشت با روکشی از بلور مزین شده بود و سطح آن از بلور شفاف بود:

قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَ كَشَفَتْ عَنْ سَاقِيهَا قَالَتْ إِنَّهُ صَرْحٌ مُّمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ (نمل: ۴۴)؛

به او گفتند: به حیاط قصر درآی! هنگامی که آن را دید، پنداشت آبی فراوان [چون دریاچه] است؛ پس دامن جامه از دو ساق پایش بالا زد [که به خیال خود وارد آب شود]، سلیمان گفت: این محوطه‌ای است صاف و هموار از شیشه.

ناگفته نماند که این گونه از پیشرفت، حاصل حضور جنیان و کمک آن‌ها در معماری و

کاخ سازی بود: «وَمِنَ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ... يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ...» (سبأ: ۱۲ و ۱۳)؛ بعضی واژه محارِب را به معنای کاخ و قصر دانسته اند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱: ۲۹۳)؛ خداوند نیز به صراحت می فرماید: «الشَّيَاطِينُ كُلٌّ بَنَاءٌ وَغَوَاصٍ (ص: ۳۷)؛ بعضی از این شیاطین جن برای ایشان معماری و غواصی می کردند.»

۳-۲-۸. رفاهی فراگیر و اختیارات فراوان

در این دوره از تمدن، رفاه و آسایشی فراگیر در سایه حکومت نبی خدا و عنایت ویژه خداوند به ایشان، در جامعه شکل گرفته بود: «أُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِين...» (نمل: ۱۶)؛ از هر چیز به ما عطا گردیده، این فضیلت آشکاری است؛» نعمت هایی مانند علم، نبوت، ملک، حکم (قدرت بر داوری صحیح) و دیگر نعمت های مادی و معنوی (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۵۰۰)؛ چنان که سلیمان علیه السلام در پاسخ به کمک مالی بلقیس می گوید: می خواهید مرا با مال کمک کنید و فریب دهید؟! آنچه خدا به من داده، بهتر است از آنچه به شما داده است (نمل: ۳۶)؛ و عمران و آبادانی در سرزمین تحت حکومت سلیمان علیه السلام چنان فراگیر است که خداوند به سلیمان علیه السلام می گوید: «هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (ص: ۳۹)؛ عطای ما حساب و اندازه ندارد که اگر تو از آن زیاد بذل و بخشش کنی، کم شود. پس هرچه می خواهی بذل و بخشش بکن» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۳۱۲) نتیجه آنکه در دوران سلیمان علیه السلام تمدنی بزرگ و بی مانند از جهات مختلف ظهور یافت.

۳-۲-۹. شباهت های حکومت سلیمان نبی علیه السلام با تمدن آخرالزمان

همان گونه که از تحلیل آیات مرتبط با حکومت و تمدن سلیمان علیه السلام می توان دریافت که این تمدن نزدیک ترین و شبیه ترین تمدن به تمدن آخرالزمان است، روایاتی نیز گویای وجود شباهت های حکومت مهدی موعود به انبیای الهی است، اما بیشترین فراوانی و تأکید این دست از روایات، درباره شباهت و همسانی دولت مهدوی با حکومت سلیمان نبی علیه السلام است. به عبارتی، از آیات قرآن و روایات می توان دریافت که شبیه ترین حکومت و ملک به دولت آخرالزمان، حکومت سلیمان نبی علیه السلام است. بدین منظور قرآن کریم تلاش دارد با عینی سازی و تأکید بر واقعیت وجود چنین حکومت های توحیدی صاحب عظمت و تمدن، تحقق دوباره آن را برای بشر امری عادی، شدنی و مسلّم جلوه نماید.

ازاین‌رو، در روایات به‌صراحت آمده است که شیوه و روش ملک و حکومت حضرت مهدی. همانند حضرت سلیمان علیه السلام است: «تَسِيرُ بِسِيرَةِ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۴؛ مجلسی ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۲۹۱)؛ او همچون حضرت سلیمان و پدرش علیه السلام بدون بینه و شاهد، اقامه محکمه کرده و قضاوت می‌نماید (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۹۷)؛ همچنان‌که روایات به آسایش و رفاه مردم در زمان حضرت مهدی. اشاره دارند (سیدبن طاوس، ۱۳۷۰: ۱۶۵)، آن‌گونه که در زمان حضرت سلیمان علیه السلام بوده است؛ از سویی بسیاری از نمادها و وسایل حضرت سلیمان علیه السلام در زمان ظهور حضرت مهدی. به همراه ایشان خواهد بود (همچون خاتم و سیوف آل داوود). (نعمانی، ۱۳۹۸ق: ۲۳۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۴۴)؛ بنابراین، هم روایات تشابه و هم شباهت ظاهری از وضعیت حکومت حضرت سلیمان با حضرت مهدی. دلایل مهم این واقعیت است. می‌توان گفت در یک نگاه کلی شباهت‌های این حکومت با تمدن آخرالزمان در شاخصه‌ها و ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

۱. حکومت توحیدی؛
۲. ظلم‌ستیزی؛
۳. عدالت‌گستری و قسط‌محوری؛
۴. گسترده‌گی و پهناوری قلمرو حکومت در سطح دنیا؛
۵. رفاه فراگیر و ثروت بی‌کران؛
۶. وجود قدرت‌های شگفت (تسخیر باد، شیاطین و...)
۷. قضاوت بدون بینه.

۴. شاخصه‌های تمدن آخرالزمان از منظر قرآن

از آنچه گفته شد شباهت‌ها و ارتباط‌های تمدن آخرالزمان با تمدن‌هایی که در قرآن کریم از آن‌ها یاد شده روشن می‌شود؛ ازاین‌رو به‌طور مستقیم می‌توان شاخصه‌ها و مؤلفه‌های تمدن را به‌عنوان شاخصه‌های تمدن آخرالزمان احصا نمود.

البته ناگفته نماند که تمدن آخرالزمان به معنای پایان دنیا و نعمت‌های آن نیست. مقام

معظم رهبری دامت‌الله دراین‌باره می‌فرماید:

بعضی خیال می‌کنند دوران ظهور حضرت بقیة الله آخر دنیاست. من عرض می‌کنم دوران ظهور بقیة الله ﷺ اول دنیاست؛ اول شروع حرکت انسان در صراط مستقیم است؛ با مانع کمتر یا بدون مانع؛ با سرعت بیشتر؛ با فراهم بودن همه امکانات برای این حرکت.

اگر صراط مستقیم الهی را مثل یک جاده وسیع، مستقیم و همواری فرض کنیم، همه انبیا در این چند هزار سال گذشته آمده‌اند تا بشر را از کوره‌راه‌ها به این جاده برسانند. وقتی به این جاده رسید، مسیر تندتر، عمومی‌تر، موفق‌تر، بی‌ضایعات یا کم‌ضایعات‌تر خواهد بود. دوره ظهور، دوره‌ای است که بشریت می‌تواند نفس راحتی بکشد. می‌تواند راه خدا را طی کند. می‌تواند از همه استعدادها و موجود در عالم طبیعت و در وجود انسان به شکل بهینه استفاده کند (خامنه‌ای، ۱۴/۷/۱۳۷۹).

تمدن‌های یادشده نمونه‌های کوچکی از تمدن آخرالزمان هستند؛ در یک نگاه کلی شاخصه‌ها و مؤلفه‌های موجود در تمدن آخرالزمان با توجه به قرآن کریم عبارت‌اند از:

۴-۱. حکومت توحیدی

اساساً هدف اصلی از تشکیل حکومت در آخرالزمان اعتلای پرچم توحید و تشکیل یک تمدن در حد اعلا و به تمام معنا بر پایه توحید است، «لِيُظْهَرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» (صف: ۹) تا او را بر همه ادیان غالب سازد. ازاین‌رو، در روایات نیز به عملی شدن این آیه و تشکیل حکومت توحیدی در زمان حضرت قائم. وعده داده شده است (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۷۱). در آیه‌ای دیگر خداوند به صراحت وعده تشکیل حکومت توحیدی را می‌دهد: «يُعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا» (نور: ۵۵)؛ [تا جایی که] فقط مرا پرستند [و] هیچ چیزی را شریک من نگیرند». بنابراین «توحید» به معنای حقیقی و فراگیر آن از شاخصه‌های اصلی تمدن آخرالزمان است. امام صادق ﷺ در این باره می‌فرماید: «در عصر حضرت مهدی، خداوند وحدت کلمه پدید می‌آورد و قلوب ناسازگار را با یکدیگر الفت می‌بخشد و معصیت او در روی زمین، صورت نپذیرد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲: ۱۲۷). آن چنان که رسول خدا ﷺ نیز درباره دین توحیدی این تمدن می‌فرماید: لَا يَبْقَى إِلَّا دِينُ مُحَمَّدٍ... (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۴).

۲-۴. مکنت و قدرت یافتن بر روی زمین

خداوند حضرت مهدی علیه السلام را خلیفه خود بر روی زمین قرار داده است؛ همان گونه که داوود و سلیمان علیهم السلام را خلیفه خود بر روی زمین قرار داد و به آنها مکنت و قدرت عطا نمود؛ به طوری که یک شب کار ایشان اصلاح می گردد و شروع به قدرت گیری و مکنت افزایی بر روی زمین می کند (ر.ک. مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۳: ۴۲).

در آیه ۵۵ از سوره نور خداوند به صراحت به این مکنت و قدرت اشاره کرده و می فرماید: «لَيَمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ». بنابراین در آخرالزمان خداوند زمینه های مکنت و قدرت یافتن حکومت ایشان را فراهم می سازد، همان گونه که مکنت و قدرت را به داوود و سلیمان علیهم السلام ارزانی داشت.

۳-۴. ایجاد تمدن عظیم و فراگیر

مترقی ترین جامعه بشری از آغاز آفرینش تا پایان دنیا، جامعه مهدوی است؛ چراکه عصر ظهور امام زمان. و حکومت مهدوی، از ابعاد برجسته ای برخوردار است. از مجموع روایات و فضای آیات وعده تحقق چنین تمدنی همراه با فراگیری گسترده برداشت می گردد، به طوری که تمدنی کامل، پیشرفته و جهان شمول بر دنیا حاکم خواهد شد؛ و این همان وعده وراثت زمین است (انبیای: ۱۰۵؛ قصص: ۵؛ نور: ۵۵)؛ چنان که مقام معظم رهبری در این باره می فرماید: «تمدن اسلامی به صورت کامل در دوران ظهور حضرت بقیه الله ارواحنا فداه است؛ در دوران ظهور، تمدن حقیقی اسلامی و دنیای حقیقی اسلامی به وجود خواهد آمد (خامنه ای، ۱۳۷۹/۷/۱۴)؛ آن چنان که نمونه ای از این تمدن ها در دوران داوود علیه السلام و خصوصاً سلیمان نبی علیه السلام شکل گرفت؛ اما فراگیری این تمدن در حد کل زمین است: «يَفْتَحُ اللَّهُ لَهُ شَرْقَ الْأَرْضِ وَ غَرْبَهَا...» (طوسی ۱۴۱۱، ص ۴۷۴)؛ خداوند شرق و غرب زمین را به دست او خواهد گشود.

۴-۴. امکانات و اختیارات فراوان

در زمان حضرت مهدی علیه السلام امکانات فراوان به اذن خداوند در اختیار ایشان قرار می گیرد و تمام امکانات مادی و معنوی با تمام استعدادشان در اختیار ولی اعظم قرار خواهد گرفت تا جامعه آرمانی شکل گیرد. چنانچه ذیل آیه: «هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (ص:

(۳۹) که دربارهٔ اختیار ویژه خداوند به حضرت سلیمان است روایات به مشمول این آیه دربارهٔ رسول خدا ﷺ (ر.ک. کلینی، ۱۴۰۷ق، ج: ۱، ۲۶۸) و در پی آن ائمه علیهم السلام و امام زمان. تصریح دارد؛ بنابراین گویای آن است که خداوند این اختیارات ویژه را همان گونه که به حضرت سلیمان ﷺ بخشید، به خلیفه و جانشین رسول خدا ﷺ بر روی زمین نیز خواهد بخشید.

۴-۵. عدل گستری و قسط محوری

در حکومت قیام کننده اهل بیت پیامبر ﷺ، قسط و عدل، به معنای نبودن تبعیض در تقسیم بیت المال و رعایت حقوق مردم، به طور کامل اجرا خواهد شد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲: ۳۵۱) در آن عصر طلایی، امکانات به شیوهٔ عادلانه توزیع شده و از اجحاف و تعدی سودجویان تکاثر طلب جلوگیری می شود و در نهایت، مردم نیز از نظر غنای روحی و سطح اخلاق، معرفت و تقوا چنان اوج می گیرند که دامنه حرص و آز، که سرچشمه تکاثر و بخل و احتکار و تنازع است، برچیده خواهد شد؛ چنان که در روایات آمده است: «إِذَا قَامَ قَائِمُنَا فَإِنَّهُ يَقْسِمُ بِالسَّوِيَةِ وَيَعْدِلُ فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ الْبَرِّ مِنْهُمْ وَالْفَاجِرِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۱: ۲۹)، زمانی که قائم قیام کند، اموال را به طور مساوی تقسیم می کند و میان همه مردم، چه نیکوکار و چه بدکار، به عدالت رفتار می نماید.

۴-۶. ظلم ستیزی

ظلم ستیزی صفت بارز حکومت و تمدن آخرالزمان است؛ به طوری که تمام ظالمان و زورگویان دنیا مجبور به تسلیم در برابر حکومت مهدوی خواهند بود؛ چراکه اساساً وعدهٔ حکومت مستضعفین روی زمین، همان هدف مقابله با ظالمان و روش ظلم ستیزانه تمدن آخرالزمان است (ر.ک. قصص: ۵) و همان گونه که به طور محدود در زمان و مکانی توسط بعضی از انبیای الهی که موفق به تشکیل حکومت و دولت شدند به طور قاطع اتفاق افتاد، آن حضرت نیز به عدالت گستری و ظلم ستیزی بر روی تمام زمین خواهد پرداخت؛ از این رو رسول خدا ﷺ به دادگستری و ظلم ستیزی عصر تمدن آخرالزمان اشاره کرده و می فرماید: «يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا وَ قِسْطًا كَمَا مِلْتُمْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا...» (مجلسی ۱۴۰۳ق، ج ۵۲: ۲۹۱)؛ تمام زمین را پر از عدل و داد می کند؛ آن چنان که پر از ظلم و ستم شده است. «همچنین در انتهای همین روایت آن را به سیرهٔ سلیمان نبی ﷺ معطوف می نماید.

۷-۴. گستردگی و پهنای قلمرو حکومت در سطح دنیا

از دیگر شباهت‌های حکومت مهدوی با سلیمان نبی علیه السلام گستردگی حکومت است؛ چنان‌که در روایت به سه حکومت توحیدی فراگیر جهانی در طول تاریخ اشاره شده است که دو مورد از آن در تاریخ بشر ایجاد شده و سومین آن از آن منجی آخرالزمان خواهد بود.

عن ابن عباس، قال: قال رسول الله ﷺ: «ملك الأرض أربعة مؤمنان وكافران فالمؤمنان ذو القرنين وسليمان، والكافران نمرود وبخت نصر. وسيملكها خامس من أهل بيتي» (شريف قریشی، ۱۴۱۷ق: ۲۸۵؛ عبدالعظیم البستوی، ۱۴۲۰ق: ۳۷۶)؛

ابن عباس از پیامبر ﷺ گزارش می‌کند که ملک تمام زمین چهار نفر بودند که دو تا از آنان از مؤمنان و دو نفر از کافران بودند؛ مؤمنان، ذوالقرنین و حضرت سلیمان علیه السلام و کافران، نمرود و بخت‌النصر و بدانید به زودی فرزندی از اهل بیت من به‌عنوان پنجمین نفر، سلطنت و حکومت تمام زمین را برعهده خواهد گرفت.

روایت پیش گفته در منابع اهل سنت نیز نقل شده است. در منابع شیعه از چهار ملک که تا کنون حاکم زمین بوده‌اند نام برده شده است، اما در این روایت از حاکم شدن نفر پنجمی بر کل زمین خبر می‌دهد و آن حضرت مهدی است. افزون بر آن همچنان‌که گزارش شد در روایت آمده است که «يُفْتَحُ اللَّهُ لَهُ شَرْقُ الْأَرْضِ وَ غَرْبَهَا... (طوسی ۱۴۱۱ق: ۴۷۴)؛ خداوند شرق و غرب زمین را به‌دست او خواهد گشود.»

۸-۴. قضاوت بدون بینه

روایات درباره قضاوت حاکم آخرالزمان همچون داوود نبی و حضرت سلیمان علیه السلام بسیار فراوان است؛ آن‌چنان‌که می‌توان در آن ادعای تواتر کرد؛ البته، به نمونه‌هایی از آن در بخش مربوط به حضرت داوود علیه السلام اشاره شد؛ بعضی دیگر از این روایات عبارت‌اند از:

يَأْمُرُ مُنَادِيًا فَيَنَادِي هَذَا الْمُهْدِي يَقْضِي بِقَضَاءِ دَاوُودَ وَ سُلَيْمَانَ لَا يَسْأَلُ عَلَى ذَلِكَ بَيِّنَةً. (نعمانی، ۱۳۹۸ق: ۳۱۳).

این همان مهدی است که مانند دادرسی داوود و سلیمان علیه السلام قضاوت می‌کند و بر آن قضاوت، دو شاهد نمی‌طلبد.

إِذَا قَامَ قَائِمُ آلِ مُحَمَّدٍ ﷺ حَكَمَ بِحُكْمِ دَاوُودَ وَ سُلَيْمَانَ لَا يَسْأَلُ بَيِّنَةً. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج: ۱، ۳۹۷).

وقتی که قائم آل محمد علیه السلام قیام کند، همانند داوود و سلیمان نبی علیهم السلام بدون درخواست دلیل و بینه قضاوت می‌کند.

بنابراین، همچنان‌که در قرآن کریم به حضرت داوود و سلیمان علیهم السلام اجازه داوری و قضاوت بدون بینه داده شده است، در حکومت دینی آخرالزمان نیز این امر دوباره تحقق خواهد یافت.

۴-۹. رفاه فراگیر، فروانی نعمت و ثروت بی‌کران

در روایات، بر رفاه گسترده و ثروت در زمان تمدن آخرالزمان اشاره شده است؛ برای نمونه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله گزارش شده است که دربارهٔ زمان حکومت ایشان فرمودند:

تخرج الأرض برکتها و تعيش امتی فی زمانه عیشاً لم تعشه قبل ذلک فی زمان قط»
(سید بن طاووس، ۱۳۷۰: ۱۶۵).

زمین تمام برکات خود را نمایان می‌سازد و مردم امت من چنان زندگی مرفه و آسایشی خواهند داشت که تا پیش از آن برای بشر هنوز اتفاق نیافتده است.

آن‌چنان‌که در ذیل آیه «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا (اعراف: ۹۶)» و اگر اهل شهرها و آبادیها، ایمان می‌آوردند و تقوا پیشه می‌کردند، برکات آسمان و زمین را بر آن‌ها می‌گشودیم؛ در روایت گزارش شده است که این آسایش و برکت و فروانی نعمت در زمان حضرت مهدی. رخ خواهد داد (ر.ک. عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۵۲).

فراهم آوردن رفاه و آسایش و ایجاد وضعیتی که در آن، آحاد جامعهٔ جهانی، به‌ویژه مسلمانان، از نظر معیشتی در وضعیت خوبی قرار داشته و اضطراب و نگرانی احساس نکنند، در سرلوحهٔ برنامه‌های کاری حکومت حضرت مهدی. قرار دارد؛ ازاین‌رو، پرداختن به این موضوع که از برنامه‌های قطعی و نتیجه‌بخش آن حضرت، پیشرفت همه‌جانبه و گسترده اقتصادی و رونق بی‌نظیر در وضعیت زندگی و اقتصاد مردم است، اهمیت بسیاری دارد. آن حضرت با توزیع عادلانه بیت‌المال و درآمدها و نظارت دقیق به دستگاه‌های اجرایی و اقتصادی حکومت، زمینه لازم برای رفاه و آسایش همگانی را فراهم خواهند کرد؛ به گونه‌ای که ساکنان آسمان‌ها و زمین، از وضعیت به‌وجودآمده، راضی و خشنود خواهند شد.

در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: در آن زمان، امت من چنان از نعمت برخوردار می‌شوند که هرگز امتی آن چنان از نعمت برخوردار نشده باشد: سرتاسر زمین محصول می‌دهد و هیچ چیز را از آنان دریغ ندارد و اموال انبوه می‌گردد؛ هرکس که نزد حضرت آمده و بگوید: «به من مالی بده» او بی‌درنگ می‌گوید: «بگیر» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۱: ۸۸)؛ همچنین در روایتی دیگر باز از ایشان گزارش شده است که: زمین، گنج‌هایش را برای او (حضرت مهدی) خارج می‌سازد، و اموال بی‌شماری را در بین مردم تقسیم می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۵۱: ۶۸).

۴-۱۰. وجود قدرت‌های شگفت و فوق‌العاده

همچنان که قدرت‌های عجیب و کارهای مافوق توان بشر در دولت سلیمان انجام می‌شد روایاتی از وجود چنین ویژگی‌هایی در دوران حکومت آخرالزمان نیز خبر می‌دهد. چنانچه در زمان سلیمان علیه السلام برخی از شیاطین در بند بودند، در زمان مهدی موعود، ابلیس (از بزرگان جنیان نافرمان) سربریده شده و برای همیشه بشر از دست او رهایی می‌یابند.

و جاء إبليس حتى یجثو بین یدیه علی رکبتیه فیقول: یا ویله من هذا الیوم- فیأخذ بناصیته فیضرب عنقه- فذلک الیوم هو الوقت المعلوم (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۴۲)؛ هنگامی که قائم ما ظهور کند شیطان به حضور آن حضرت می‌آید و زانو به زمین می‌زند و می‌گوید: «ای وای از این روز»؛ آن‌گاه امام قائم، موی پیشانی شیطان را می‌گیرد و گردنش را می‌زند و او را به هلاکت می‌رساند.

همچنین گزارش شده است که هنگام ظهور قائم، خاتم (انگشتی) سلیمان علیه السلام در اختیار ایشان است (نعمانی، ۱۳۹۸ق: ۲۳۸)؛ اما درباره خاتم سلیمان گفته شده که وقتی آن را در دست می‌کرد خدای متعال باد، پرندگان و فرشتگان را برای او مسخر می‌فرمود. و همچنین در روایات آمده است که چون حضرت مهدی، قیام کند باد به امر الهی به هر سرزمینی می‌رود و از حکومت مهدی، خبر می‌دهد (مجلسی ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۲۸۶)؛ بنابراین، با دها در تسخیر دولت آخرالزمان هستند؛ از دیگر شگفتی‌های تمدن آخرالزمان، نزول ملانکه همراه با رهبر این حکومت است (نعمانی، ۱۳۹۸ق: ۳۰۹).

۵. نتیجه گیری

بسیاری از ویژگی ها و شاخصه های تمدن آخرالزمان در روایات گزارش شده اند، اما با توجه به وجود شباهت هایی بین حکومت های توحیدی و تمدن عصر آن ها در قرآن کریم - که روایات نیز بدان تصریح دارند - می توان این ویژگی ها و شاخصه ها را به تفصیل از قرآن کریم مستقیماً استخراج نمود؛ چرا که شاخصه های تمدن آخرالزمان همچون حکومت توحیدی، رفاه فراگیر، ظلم ستیزی، عدالت گستری، گستردگی حکومت، قدرت های عجیب و... همه در قرآن کریم، به ویژه در داستان حضرت سلیمان و داوود نبی علیهم السلام قابل مشاهده است. گویا قرآن کریم این دو حکومت دینی هرچند محدود به زمان و مکانی خاص را نمونه ای از حکومت دینی دارای تمدن مورد نظر الهی معرفی می نماید.

کتابنامه

قرآن کریم.

آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیة.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال، قم، جامعه مدرسین.

_____ (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة، تهران، اسلامیة.

البستوی، عبد العظیم (۱۴۲۰ق). موسوعة فی أحادیث الإمام المهدی علیه السلام، الضعیفة والموضوعة.

بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، بنیاد بعثت.

حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا). تفسیر روح البیان، بیروت، دارالفکر.

روحانی مشهدی، فرزانه و دیگر نویسندگان (۱۳۹۲). «شباهت های امام مهدی علیه السلام»، فصلنامه

مشرق موعود، بهار، ش ۲۵.

سیدابن طاووس (۱۳۷۰). الملاحم و الفتن فی ظهور الغائب المنتظر علیه السلام، قم، شریف رضی.

شریف القرشی، باقر (۱۴۱۷ق). حیاة الإمام المهدی علیه السلام، قم، ابن المؤلف.

صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۴۰۰ق). اصالت مهدویت، قم، مسجد جمکران.

طباطبائی، محمد حسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد موسوی

همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰). ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، فراهانی.

- _____ (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- _____ (۱۴۱۱ق). الغیبة (للطوسی) / کتاب الغیبة للحجة، قم، دار المعارف الإسلامية.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة (۱۴۱۵ق)، تفسیر نور الثقلین، قم، اسماعیلیان.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی، تهران، المطبعة العلمية.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق). الکافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری و آخوندی، تهران، دار الکتب الإسلامية.
- منتظر القائم اصغر و زهرا سلیمانی (۱۳۸۸). «توسعه و تمدن‌سازی در حکومت‌های دینی»، دوفصل‌نامه تاریخ اسلام در آینه پژوهش، زمستان، ش ۴.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا (۱۳۶۸). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران دار الکتب الإسلامية.
- نعمانی ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق). الغیبة (للنعمانی)، تهران، نشر صدوق.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر و دیگران (۱۳۸۶). فرهنگ قرآن، قم، بوستان کتاب.